

Мария Райкова (София, България)

КЪМ ИСТОРИЯТА НА НАИМЕНОВАНИЯТА НА ЗОДИАКАЛНИТЕ ЗНАЦИ (ВЕЗНИ, ВОДОЛЕЙ)

В исторически аспект астронимите, които са се използвали за назоваване на зодиакалните знаци, нееднократно са привличали вниманието на учените. Досега обаче обект на изследване са били преди всичко наименованията на зодияте, засвидетелствани в три паметника от времето на цар Симеон, но известни от по-късни преписи, а именно Богословието (или Небеса) на Йоан Дамаскин в превод на Йоан Екзарх, Шестоднев, съставен от Йоан Екзарх, и Симеоновия сборник¹. Затова настоящата работа си поставя за задача да представи историята на някои астроними, с които са били назовавани зодиакални знаци, въз основа на други типове паметници от различни векове, включващи лексика от този тип, като са използвани главно преписи на Словото за Рождество Христово от Дамаскин Студит и на Гръмника, а също така календари и др. Екскерпираният материал е предимно от ръкописи от софийските книгохранилища, както и от издания на паметници.

В настоящото проучване се проследява историята на астронимите, които са били използвани за назоваване на два от зодиакалните знаци – Везни и Водолей. За предмет на изследване са избрани наименованията именно на тези две зодии, тъй като при назоваването им писмените паметници са засвидетелствали голямо лексикално разнообразие. Интересно е да се отбележи, че при названията на останалите зодии в исторически план лексикалната вариантност е сведена почти до нула.

¹ Б а р а н к о в а, Г. С. Древняя естественнонаучная лексика в „Шестодневе“ Иоанна экзарха Болгарского. – Русская речь, 1977, № 3, 122–126; Д о б р е в, И. Редът на зодиакалните знаци в Изборника от 1073 г. – Старобългарска литература, 5, 1979, 101–106; Б а р а н к о в а, Г. С. Зодиак. – Русская речь, 1979, № 6, 81–85; Б а р а н к о в а, Г. С. Астрономическая и географическая терминология в „Шестодневе“ Иоанна экзарха Болгарского. – В: Памятники русского языка. Исследования и публикации. М., 1979, 150–171; Ф о м и н а, Л. Ф. Свое и чужое в русской астронимии (знаки зодиака). – В: Перспективы развития славянской ономастики. М., 1980, 338–345; Ф о м и н а, Л. Ф. Названия созвездий в древнеболгарских памятниках. – Palaeobulgarica, 6, 1982, № 4, 32–36; П у ц к о, В. Знаки зодиака на полях Изборника Святослава 1073 года. – Palaeobulgarica, 8, 1984, № 2, 65–77; М у с а к о в а, Е. Редът на зодиакалните знаци в Симеоновия сборник (Светославов препис от 1073 г.) – опит за реконструкция. – Palaeobulgarica, 16, 1992, № 2, 123–132; Ф о м и н а, Л. Ф. Роль Иоанна Экзарха Болгарского в развитии восточнославянской астронимии. — В: Преславска книжовна школа. Т. 1. Изследвания и материали. С., 1995, 269–276; и др.

От историческа гледна точка най-често срещаният астроним за назоваване на зодия Везни е лексемата *ѡрѣмъ*. Тя се открива в различни графични и граматични варианти в редица паметници в продължение на няколко века. Всъщност това е и най-старото засвидетелствано славянско наименование на зодия Везни. В Шестоднева на Йоан Екзарх зодия Везни е обозначена с два астронима – гръцкия *ζυγъ* и славянския *ѡрѣмъ* – скончатъ до тою своимъ течениемъ ѡ врьме жетвьное, ѡ прѣстоупитъ пакы на ѣсеннѡу, въ зѣгъ ѡ скрпнѣ. с. 121с²; мѣню же крпнѣ ѡ цнга. ѡже дню ѡ ношн. даѣта равнѣ часъ:– с. 122а³; ѡ западенъ, знга, еже кетъ ѡремъ. с. 129d⁴; ѡ ѡрѣмъ ѡ юньць, такоже вътораѡнадесеть чьсть кетъ, жвѣтнаѡго кроуца гламаѡго. с. 150d⁵. Същевременно лексемата *ѡрѣмъ* е употребена и с други значения, например *ѡже ѡ рѡзѡроженъ есте. тѡ бракомъ съ коупнѣ се кете. тотъ // кетъствънѣ своуъ, нже ѡ вѡвнѣ ѡрѣмѣ съпреженнѣ, рѡзнѡстоѡцинѣмъ ѡднѣннѣ да воудетъ. с. 180d–181а⁶* и др. В Богословието на Йоан Дамаскин в превод на Йоан Екзарх за назоваване на зодия Везни се среща само астронимът *ѡрѣмъ* – а вѣ те зоднн нмена сѣтъ сн н тѣхъ мѣсѡцн... // ѡрѣмъ септавриа ке с. 138а–b⁷. В Симеоновия сборник (Светославов препис) за означаване на зодия Везни е употребена лексемата *ѡрѣмъ*, въпреки че на изображението, олицетворяващо месец септември, са нарисувани везни, закачени на халка⁸. Това разминаване между рисунката от Симеоновия сборник (Светославов препис) и започналото вече да се налага славянско наименование *ѡрѣмъ* за зодия Везни вместо гръцкото *ζυγъ* се дължи на неточен избор при превода на гръцкия текст. Гръцката дума *ζυγός* има две значения: 1. 'ярем'; 2. 'везни', като при превода погрешно е използвано първото значение за назоваване на зодия Везни⁹. Астронимът *ѡрѣмъ*, въпреки че се появява в резултат на неточен превод, се оказва изключително устойчив и не само нееднократно се употребява през следващите векове, дори и в края на първата четвърт на XIX в., но се използват и негови синоними, с които книжовниците са обозначавали зодия Везни.

Лексемата *ѡрѣмъ* е използвана за назоваване на зодия Везни в по-голямата част от изследваните тук писмени паметници, като книжовниците са употребявали различни нейни графични (*ѡремъ*, *ѡрѣмъ*, *ѡрамъ*, *аремъ*, *ѡремъ*) и граматични (*ѡрѣмъ*, *ѡрѣме*) варианти. С този астроним е означена зодия Везни в повечето преписи на Словото за Рождество Христово от Дамаскин Студит. Екскерпираният материал представя тринадесет преписа на Словото от дамаскини и сборници, обхващащи периода от края на XVI до края на XVIII в. В ръкопис 432 (634) от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – дамаскин и синодик (Дриновски препис) от края на XVI в.¹⁰, лексемата *ѡрѣмъ* е употребена три пъти – Въ есеннѣ е зодѡу, ѡрѣ скорпѡа. стрѣле. с. 148б; срѣдѣ е

² Aitzetmüller, R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. T. 4. Graz, 1966, S. 93.

³ Пак там, с. 97.

⁴ Пак там, с. 159.

⁵ Пак там, с. 321.

⁶ Aitzetmüller, R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. T. 5. Graz, 1968, S. 87, 89.

⁷ Johannes von Damaskus. Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. Bd. 2. Freiburg, 1981, S. 44.

⁸ Пуцко, В. Цит. съч. с. 76.

⁹ Фомина, Л. Ф. Роль Йоанна экзарха Болгарского..., с. 272.

¹⁰ По-нататък всички ръкописи от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ ще бъдат обозначавани със съкращението НБКМ.

юнь. ракъ. ѓрьмь. с. 1486; Вѣзѣхъ же нмѣ ѡвнѣ. дѣвѣ. н ѓрма. с. 1486. Аналогичен е и текстът в останалите преписи на Словото за Рождество Христово, затова тук ще бъдат посочени само засвидетелстваните в съответните ръкописи варианти на думата ѓрьмъ, като паметниците са цитирани в хронологичен ред. Лексемата ѓрьмъ се среща още в следните преписи на Словото: Кърнински дамаскин от края на XVI в. – ѓръѣ, ѓръ, ѓр.мь с. 166¹¹; ръкопис 1050 НБКМ – Сборник от слова и жития от средата на XVII в. – ѓрѣмь (два пъти), ѓр'ма с. 20а; ръкопис 1418 НБКМ – Еленски дамаскин от втората четвърт на XVII в. – ѓрѣмь (два пъти), ѓрма с. 21а; ръкопис 88 от Библиотеката на Българската академия на науките¹² – Троянски дамаскин от втората половина на XVII в. – ѓрѣмь, ѓр'ма с. 1606¹³; ръкопис 503 от Църковноисторическия и архивен институт при Българската патриаршия¹⁴ – Костенечки дамаскин от втората половина на XVII в. – ѓрѣмь (два пъти), ѓрма с. нб; Копривщенски дамаскин от XVII в. – ѓрѣ с. 278¹⁵, ѓр'ма с. 279¹⁶; Тихонравовски дамаскин от XVII в. – ѓрѣмь, ѓр'ма с. 2406¹⁷; ръкопис 709 (365) НБКМ – Сливненски дамаскин от XVII–XVIII в. – ѓрѣмь, ѓрма с. 79а; ръкопис 344 (272) НБКМ – Дамаскин от първата половина на XVIII в. – ѓрѣмь, ѓрма с. 1406; ръкопис 1066 НБКМ – сборник от слова и жития от втората половина на XVIII в. – ѓръмь, ѓр'ма с. 82а; ръкопис 91 БАН – Челопешки дамаскин от 1793 г. – ѓрѣмь, ѓр'ма с. 1306; ръкопис 1073 НБКМ – дамаскин от края на XVIII в., преписван от един и същи първоизточник с Челопешкия дамаскин¹⁸ – ѓрѣмь, ѓрма с. 1836. Цитираният материал представя засвидетелстваните в паметниците форми в съответния падеж. Астронимът ѓрьмъ за обозначаване на зодия Везни се среща и в някои преписи на Грьмника, обхващащи периода от XV–XVI до началото на XIX в. Лексемата ѓрьмъ се открива в следните ръкописи: ръкопис 667 (45) НБКМ – Велешки сборник от XV–XVI в., в който разглежданата дума се употребява няколко пъти в два граматични облика – като съществително име от мъжки род (ѓрьмь) и като съществително име от среден род (ѓрьме), например аще лн. ѓр мь. погрѣтъ. велнскн. вѣнн. каже. брань, н съчь. ранн. н глѣ. ѡ зверн. пагѣва с. 84а, на същата страница 84а в полето вдясно с червено мастило е изписано ѓр'ме; а се. нмена. зѡпѣъ ... дева. ѓрьмь. скорпѣа. с. 88а, мць. ма ... вѣ. гѣ. ѓрьме. с. 76а и др.; ръкопис 698 НБКМ – Габровски сборник от 1824 г., където астронимът е отбелязан в два графични облика, например мць септемврн: ѓв арѣмъ с. 17а, мць апрѣлна ... гѣ. дѣ. вѣ. ѓрѣмъ. с. 176 и др. Лексемата ѓрьмъ се

¹¹ И л и е в с к и, П. Крнински дамаскин. Скопје, 1972, с. 32.

¹² По-нататък всички ръкописи от Библиотеката на Българската академия на науките ще бъдат означавани със съкращението БАН.

¹³ Вж.: И в а н о в а, А. Троянски дамаскин. Български паметник от XVII век. С., 1967, 210–211.

¹⁴ По-нататък всички ръкописи от Църковноисторическия и архивен институт при Българската патриаршия ще бъдат означавани със съкращението ЦИАИ.

¹⁵ М и л е т и ч, Л. Копривщенски дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. – Български старини. Кн. 2. С., 1908, с. 114.

¹⁶ М и л е т и ч, Л. Цит. съч., с. 114.

¹⁷ Д е м и н а, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Т. 2. С., 1971, с. 263.

¹⁸ К о д о в, Хр. Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, 235–236.

среща и в издадените от И. В. Ягич текстове от Ходошкия ръкопис, паметник от 1690 г., поставен под номер 14 в Шафариковия опис на ръкописите от Чешкия народен музей¹⁹. Публикуваните страници включват Гръмник, например *ярьмь*. *Аще въ чнсло ярьмь погръмнть, то воудеть брань н сечь*²⁰, месечен зодиак с пророчества за родените под даден знак деца, например *Мѣсеца вѣсто мврне, светне петки н светн Лоука. Родн се отрокъ въ чьстѣхъ ярьмныхъ, .д. лѣто .с. мѣсець поволнть*²¹, *исправленіе зодіимь*, например *Да знашн, зоднв зовѣт' се нже на сна дѣрв дны, в добрінхъ же н зынхъ н срѣднынхъ. ... Срѣднін же именовт' се: ярьмь, стрѣльць, мокрощь*²². Сроден текст обнародва и И. Дуйчев – *О оудовннхъ зоднахъ добрынхъ же н зынхъ н посрѣдннхъ ... юнць, ярамь, стрѣльць, вод[о]лен срѣде зыннхъ н добрінхъ*²³, като цитираният текст е по Н. Тихонравов²⁴. Б. Цонев посочва, че в ръкопис 115 (138) от Народната библиотека „Ив. Вазов“ в Пловдив – „Сборник (псалтир, месецослов, октоих, календар и пр.) писал на 1674 г. в Карлово Аврам ерей, искусен книжовник от XVII в.“²⁵, на л. 618 се среща „*в исправленіи зодіимхъ, дете е показано как следват зодиие, начевайки от марта: Мць мартъ, лзна мѣ дръжн л. днн, ѡ днїе ла. глѣ се рыба. а в, рыба ... // ... зї. нн, ярьмь*“²⁶.

Както вече беше изтъкнато, астронимът *ярьмь* за означаване на зодия Везни се появява вследствие на буквален превод. Въпреки това цитираните примери сочат, че лексемата *ярьмь* за назоваване на зодия Везни се оказва изключително устойчива и получава широко разпространение. Тя се среща в преобладаващия брой преписи на Словото за Рождество Христово от Дамаскин Студит. Същевременно обаче в два преписа на това слово, включени в Берлинския и в Свищовския дамаскин, се наблюдава незасвидетелствана и неотбелязана досега от учените употреба на лексемата *супрѣгъ* като синоним на *ярьмь* за означаване на зодия Везни. Съответният текст в двата паметника гласи следното: В Берлинския дамаскин, ръкопис от края на XVII – началото на XVIII в.²⁷ – *а въ есенъ та нма свпрѣгъ скропїа, н рнба. с. За, а въздѣхъ нма овенъ. дѣва н сопрѣгъ. с. За; в Свищовския дамаскин, ръкопис от 1753 г. – а посрѣдъ та є юнѣць, ракъ, супрѣгъ. с. 26²⁸, а въздѣхъ нма овенъ, дѣва н супрѣгъ. с. 27²⁹*. Върху

¹⁹ J a g i ć, V. Opisi i izvodi iz nekoliko juzno-slovenskih rukopisa. — Starine. Kn. 10. U Zagrebu, 1878, 81—156; V a š i c a, J., J. V a i s. Soutpis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze. Praha, 1957, № 110–IXF10 (Š14), 212–219 (Гръмника на с. 217, л. 176а–180а).

²⁰ J a g i ć, V. Цит. съч., с. 122.

²¹ Пак там, с. 125.

²² Пак там, с. 119.

²³ К р и с т а н о в, Цв., И. Д у й ч е в. Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. С., 1954, с. 502.

²⁴ Т и х о н р а в о в, Н. С. Памятники отреченной русской литературы. Т. 2. М., 1863, 385–387.

²⁵ Ц о н е в, Б. Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив. С., 1920, с. 173.

²⁶ Пак там, 179–180.

²⁷ В момента Берлинският дамаскин е част от Берлинската сбирка на Ягелонската библиотека в Краков, където е обозначен със сигнатура Ms.Slav.Qu.36.

²⁸ М и л е т и ч, Л. Свищовския дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII век. – Български старини. Кн. 7. С., 1923, с. 83.

²⁹ Пак там.

приликите между двата дамаскина обърна внимание Р. Чарамелла³⁰, без обаче да спомене за тази изключително рядка употреба на лексемата *соупроугъз*, която също сближава двата паметника. Думата *съпргъз* със значение 'впряг, двойка впрегнати добичета' е известна от класическите старобългарски паметници – н *дрогъзи рече съпргъз воловъзънхъз коупнхъз патъ. н градъз нскоупнтъз нхъ. молиж та нмъи ма отърочъна.* (Мариинско евангелие, Лк. 14:19, срв. също Зографско евангелие, Асеманиево евангелие, Савина книга³¹). Лексемата *съпруг* се среща с това значение и в днешните български говори – *съпрук*, м. 'един от двойката впрегатен добитък' (Българска диалектология. Проучвания и материали. (нататък БДПМ.) Т. 2. С., 1965, с. 276, Мустафчево, Ксантийско); *съпрузи*, мн. 'чифт впрегатен добитък' (БДПМ, т. 2, с. 276, Кирково, Момчилградско); *съпрук*, м. 'дружката вол по отношение на она вол, с който заедно се впряга' (Сб. НУ, 7, 1892, с. 477, Охрид³²). Засага обаче освен в цитираните текстове от двата дамаскина (Берлинския и Свищовския) астронимът *съпруг* за означаване на зодия Везни не е отбелязан в други писмени паметници и това значение на лексемата *съпруг* не е посочено в речници и изследвания.

Като синоним на астронимите *гъръмъз* и *соупроугъз* в историята на българския език е засвидетелствана и лексемата *хомотъз*, *хомоутъз* за означаване на зодия Везни. С думата *хомотъз* се назовава зодия Везни в Гръмника от ръкопис 308 НБКМ – Апокрифен сборник от XV–XVI в.³³ – *миць дѣ ... гд. хомотъз с. 72б, аще въ чнсло хомотоуво погръмнтъ. вранъ н сечъ повѣдзѣтъ. н дръгъ на дръга под вгнмѣтъ повѣдъз с. 76а* и др. М. А. Андреева посочва близостта между преписите на Гръмника от ръкопис 308 НБКМ и от ръкопис 184 (475) от Белградската народна библиотека³⁴, като обаче според цитирания от авторката текст във втория паметник лексемата е *хомоутъз* – *аще въ чнсло хомотоуво погръмн, вранъ н сѣчь повѣдоуѣтъ. с. 178а*³⁵. Думата *хомоутъз* се среща и в публикувания от Н. С. Тихонравов препис на Гръмника³⁶. Лексемата *хомотъз* е изписана и в притвора на Драгалевския манастир като пояснение към изображените там зодиакални знаци³⁷. Стенописите от притвора са от 1476 г.³⁸ и като датирани паметници от XV в. със своето оригинално художествено изпълнение те представят българското изобразително изкуство от тази епоха³⁹. Трябва да се подчертае

³⁰ Ч а р а м е л л а, Р. Нови данни за Берлинския дамаскин. – *Palaeobulgarica*, 20, 1996, № 3, 120–129.

³¹ Вж. приетия за печат двутомен Старобългарски речник, изработен в Секция за история на българския език, Институт за български език.

³² Цитираният материал е от Българския диалектен архив при Института за български език.

³³ Архангельский, А. С. К истории южнославянской и древнерусской апокрифической литературы. Два любопытных сборника Софийской Народной библиотеки в Болгарии. Описание рукописей и тексты. – *ОРЯС*, 4, 1899, № 1, 133–143. Громовник. Выписываем сполна.

³⁴ А n d r e e v a, М. А. Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. Глава 3. Позднейшие византийские, ново-греческие и славянские гадательные книги. – *Byzantinoslavica*, 3, 1931, № 2, с. 452.

³⁵ Пак там, с. 453.

³⁶ Цит. по: Ј а g i ć, V. Цит. съч., с. 121.

³⁷ К о в а ч е в, М. Драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка“ и неговите старини. – В: Материали за историята на София. Кн. 11. С., 1940, с. 87.

³⁸ Пак там, с. 67.

³⁹ Пак там.

специално, че тук изображението⁴⁰ напълно отговаря на надписа. Зодия Везни, назована с астронима хомотъ, е представена с раирано рогато животно, което носи хомот, в горния десен ъгъл на бялата лента. Стенописите в притвора на църквата на Драгалевския манастир са ценно свидетелство за това, че през XV в. астронимът хомотъ като синоним на буквално преведения астроним ърмъ за назоваване на зодия Везни е бил възприет напълно в съзнанието на българите и за разлика от Симеоновия сборник тук се наблюдава пълно покриване между изображението и надписа към него.

Учените посочват, че правилният в семантично отношение превод на гръцкия астроним за обозначаване на зодия Везни се появява през XVI в.⁴¹ Това е лексемата прѣвъѣса. В руската научна литература е възприето схващането, че тази дума се среща за първи път в паметник от 1512 г., известен под името „Сильвестра и Антония вопросы и ответы“⁴², като се счита за единствено засвидетелствано в текста множественото число⁴³. В българската научна литература въпросното произведение е познато като „Диалозите на Псевдо-Кесарий“ и според публикувания от И. Дуйчев текст лексемата е по-скоро в двойствено число – а нже въ Прѣвъѣсахъ правднѣвъ, правостн рад[н] по нашим прѣвъѣсамъ. раі⁴⁴, н Прѣвъѣса н Юнець н Скрапн пвд[о]вно коеждо ѿ ннхъ вторьннадесате оудъ е[с[ть]] частн н[е]сн[и]а зодннскоу рекомомоу кроугоу. раі⁴⁵.

Астронимът въсы се появява също през XVI в. първоначално в западно-руската литература под влияние на полски език, където прониква от научния латински език⁴⁶. През XVII в. в руските писмени паметници вече преобладава лексемата въсы за означаване на зодия Везни, думата ърмъ спорадично се среща в руски ръкописи и през XVIII в.⁴⁷ В българските паметници, както се вижда от цитирания материал, положението е различно – в повечето случаи зодия Везни е назована с астронима ърмъ и неговите синоними. Лексемата въсъ (в единствено число) е употребена в препис на Гръмника, включен в ръкопис 1322 НБКМ – Сборник от края на XVIII в., писан от йеромонах Спиридон Рилски⁴⁸, например мѣъ декѣмврѣа ... кд кѣ, въсъ с. 18а, Въсъ ѡще въ чнслѣ въсы погрѣмѣтъ, то подвн//гнѣт са дрѣгъ на дрѣга, н вѣдѣтъ вранн, н сѣчн, н гладъ, н недѣзн с. 20а–б и др. Астронимът въсы за назоваване на зодия Везни се среща в ръкопис 1135 НБКМ – Календар от 1838 г., дело на книжовника-илюстратор Тодор Пирдопски. Пирдопският творец е украсил календара си с илюстрации, като в българската ръкописна и печатна книга не са известни по-ранни календари и месецослови с илюстрации⁴⁹. В най-общи линии книжовникът-илюстратор явно е взел идеята за графично представяне на съзвездията и на зодиакалните знаци от чуждоезични гръцки и руски календари, но е пречупил изображенията им през индивидуалното си творческо виждане

⁴⁰ Пак там, с. 68, обр. 34; с. 89, обр. 54.

⁴¹ Ф о м и н а, Л. Ф. Свое и чужое..., с. 342.

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ К р и с т а н о в, Цв., И. Д у й ч е в. Цит. съч., с. 324.

⁴⁵ Пак там, с. 326.

⁴⁶ Ф о м и н а, Л. Ф. Свое и чужое..., 342–343.

⁴⁷ Ф о м и н а, Л. Ф. Роль Иоанна Экзарха Болгарского..., с. 272.

⁴⁸ Вж.: К р и с т а н о в, Цв., И. Д у й ч е в. Цит. съч., 400–413.

⁴⁹ С т о я н о в, М. Тодор Пирдопски книжовник-илюстратор. С., 1984, с. 70.

и средногорските хълмове присъстват като основен фон на всички рисунки⁵⁰. Зодия Везни е представена на с. 324б с рисунка на везни, под които пише въсы, и мъж на кон с копие и куче, препускащ през хълмове. На същата страница долу е изписано Мѣзъ септемврїи нарыцаемыи въсн. ... часть .8., като надписът не е особено четлив. Отделно при изброяването на зодиите, на с. 104б също се среща астронимът въсы – Септемврїи. – Въсы. Лексемата въсы се употребява и в печатни календари. Тук ще бъдат цитирани само няколко примера от един вечен календар от XIX в.⁵¹ – Въсы. ... Септѣврї:, с. 2, Влада Сатврнъ въ зодїи въсахъ съдѣнїа Венерн с. 10 и др.

Другата зодия, която е представена с няколко наименования в писмените паметници, е зодия Водолей. Всички названия са свързани с вода и мокрота. В Шестоднева на Йоан Екзарх отново се среща транслитерирано гръцко наименование надрухон от ѱδροϋος – дондеже самъ ходнѣтъ и кѣтъ. въздрухон. ѱ ѱѣхъ. с. 121а⁵². В Богословие на Йоан Дамаскин в превод на Йоан Екзарх е засвидетелствана калката водоульн, съставена от съществително име от женски род във винителен падеж и сегашно деятелно причастие от мъжки род⁵³ – а въ те зоднн нмена сътъ сн н тѣхъ мѣсяцн ...//... водоульнн генварїа к с. 138а-б⁵⁴. В Симеоновия сборник (Светославов препис) зодия Водолей е означена с лексемата водоульн с. 250б⁵⁵. В следващите векове се наблюдава голямо разнообразие при употребата на астроними за назоваване на зодия Водолей, като понякога дори и в един и същ писмен паметник са засвидетелствани по две наименования на тази зодия.

В писмените паметници са широко застъпени сложните образувания с първи компонент водо-. В по-голямата част от преписите на Словото за Рождество Христово от Дамаскин Студит зодия Водолей е назована с астронима водоульн. В Кърнинския дамаскин лексемата водоульн се среща три пъти – вѣсна же нмать, ракъ, водоульн. с. 166⁵⁶, вода же нмать, ракъ, водоульн. ѱ рыба. с. 166⁵⁷, гъ бѣ нашъ ѱ хс родн се мѣа декѣмврїа. нже нмать жнвотнаа водоульн. с. 166⁵⁸. Астронимът водоульн за назоваване на зодия Водолей е употребен в преписите на Словото за Рождество Христово от следните паметници (в хронологичен ред, вж. датировката по-горе): в ръкопис 432 (634) НБКМ – волън с. 148б, водоульа с. 148б, водоульа с. 148б; в ръкопис 1418 НБКМ – водоульн (два пъти), водоульа с. 21а, водоульа с. 21б; в ръкопис 88 БАН – водоульн, водоульа (два пъти) с. 160б⁵⁹; в ръкопис 503 ЦИАМ – водоульн (два пъти), водоульа (два пъти) с. нб; в Копривщенинския дамаскин – водоульн, водоульа (два пъти) с. 279⁶⁰; в

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ Годишно предзнание, или пророчество, или календар вечен. Преведен от гръцки. Белград, 1853. Посочените в текста страници съответстват на изданието.

⁵² Aitzetmüller, R. Цит. съч., т. 4, с. 95.

⁵³ Фомина, Л. Ф. Свое и чужое..., с. 344.

⁵⁴ Johannes von Damaskus. Цит. съч., с. 44.

⁵⁵ Добрев, И. Цит. съч., с. 104.

⁵⁶ Илевски, П. Цит. съч., с. 32.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ Иванова, А. Цит. съч., с. 211.

⁶⁰ Милетич, Л. Копривщенински дамаскин..., с. 279.

Тихонравовия дамаскин – водолѣн, водолѣа (два пъти) с. 2406⁶¹; в ръкопис 709 (365) НБКМ – водолѣн, водолѣа (два пъти) с. 79а; в Берлинския дамаскин – водолѣн (два пъти) с. 3а; в ръкопис 344 (272) НБКМ – водолѣн, водолѣа, вѣолѣа с. 157б; в Свищовския дамаскин – водолѣн, водолѣн с. 26⁶², водолѣн (два пъти) с. 27⁶³; в ръкопис 1066 НБКМ – водолѣн, водолѣа (два пъти) с. 82а; в ръкопис 91 БАН – водолѣн (два пъти), водолѣа с. 130б; в ръкопис 1073 НБКМ – водолѣн, водолѣа с. 183б, вѣолѣа с. 184а. Цитираният материал показва срещашите се в паметниците форми в съответния падеж. Освен в повечето преписи на Словото за Рождество Христово, астронимът водолѣн се употребява и в някои преписи на Гръмника – ръкопис 667 (45) НБКМ – а се. имена. зѣнѣа ... козѣнѣо. водолѣн. рѣва. с. 88а (единствена употреба), ръкопис 1322 НБКМ – мѣ маіи ... кв, кг, водолѣн с. 17а, водолѣн ѣсть, море. с. 18б, водолѣн аще в' чнсло водолѣа во днѣ погрѣмѣнтѣ, на странѣ тоѣ радѣость велѣка с. 21а и др., както и в публикувания от Н. С. Тихонравов текст⁶⁴, а също и в ръкопис 115 от Народната библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив – Мѣ маѣртѣ ...//... кв кѣ, водолѣн.⁶⁵ Лексемата водолѣн се среща и в цитирания от И. Дуйчев текст О оудовнѣхъ зодѣахъ добрѣнѣхъ н злѣнѣхъ н посрѣднѣхъ ... вод[о]лѣн срѣде злѣнѣхъ н добрѣнѣхъ.⁶⁶ Астронимът се употребява и в календари – в ръкопис 1135 НБКМ – янвѣрѣа. – водолѣн. с. 105а, Мѣ янвѣрѣа н янвѣрѣа мѣрѣа мѣрѣа водолѣн. с. 343а под съответната рисунка, изобразяваща зодията, в споменатото печатно издание на календар – водолѣн ... янвѣрѣа с. 2, Сѣтѣрѣа владѣа съ зодѣемъ водолѣа с. 5⁶⁷.

В българските писмени паметници са засвидетелствани още три астронима с първи компонент водо-, с които е означена зодия Водолей. Това са лексемите водотокъ, водоточъ и водоточѣць. Досега значението на трите думи за 'зодия Водолей' не е отбелязано от учените. Нито една от тези лексеми не е посочена в речника на И. Срезневски⁶⁸. Фр. Миклошич включва и водотокъ⁶⁹, и водоточъ⁷⁰, но и при двете думи не е дадено значение 'зодия Водолей'. Астронимът водоточѣць не фигурира в Речника на Фр. Миклошич.

Астронимът водотокъ за означаване на зодия Водолей засега е известен по един паметник. Това е ръкопис 432 НБКМ, където в Словото за Рождество Христово наред с лексемата водолѣн, както беше посочено по-горе, е употребена и думата водотокъ – н пакы въ вышеноснѣ вѣо съ зодѣа вѣе, влѣнѣ, два. водотокъ рѣва. н стрѣлѣ. с. 148б. В съответния пасаж от Словото астронимът водолѣн се среща три пъти (в два графични варианта), а лексемата водотокъ за назоваване на зодия Водолей е засвидетелствана един път.

Писмените паметници свидетелстват за доста продължително битуване на лексемата водоточъ за назоваване на зодия Водолей в българския език – от

⁶¹ Демина, Е. И. Цит. съч., с. 263.

⁶² Милетич, Л. Свищовски дамаскин..., с. 82.

⁶³ Пак там, с. 83.

⁶⁴ Цит. по: Јагіс, V. Цит. съч., с. 121.

⁶⁵ Цонев, Б. Цит. съч., 179–180.

⁶⁶ Кристанов, Цв., И. Дуйчев. Цит. съч., с. 502.

⁶⁷ Годишно предзнание...

⁶⁸ Срезневский, И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. СПб., 1893–1903.

⁶⁹ Miklosich, Fr. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865, p. 70.

⁷⁰ Пак там.

XV–XVI в. до 1824 г., въпреки че, от друга страна, този астроним се среща само в два паметника, но отдалечени във времето един от друг. И двата текста са преписи на Гръмника. Астронимът водоточъ се среща в ръкопис 667 НБКМ, като този писмен паметник се отличава с разнообразие на лексемите за означаване на зодия Водолей – те са три на брой, но преобладава употребата на думата водоточъ (10 пъти), следва мокрешъ (5 пъти) и накрая водолън (само един път). Дори в текста за един месец – февруари, са използвани два астронима за назоваване на зодия Водолей – ф. а. в. вѣто ... кн. кф. мокрешъ. с. 79а. Тук ще бъдат цитирани само още няколко примера за употребата на лексемата водоточъ за означаване на зодия Водолей – мцъ. септѣврѣа ... вѣ. гѣ. вѣтоъ. с. 77б, вѣочъ аще водоточъ. погрънтъ. жнто. рѣнтѣ. н вкощине. въ цар грѣ рѣптаниѣ. н волеть. с. 86а и др. Преписвачът на Гръмника от ръкопис 698 НБКМ не е имал никакви колебания при избора на дума за назоваване на зодия Водолей – в целия текст се среща единствено астронимът водоточъ в различни графични варианти, например мцъ. октоврнѣ ... н ф. ѣ. водоточъ. с. 17а, мцъ. ачнарѣа. а. в. водоточъ. с. 17б, аще въ водоточъ, погръмнтъ големехъ рѣтехъ; въ местъхъ. с. 21б и др.

Б. Цонев посочва, че в ръкопис 115 от Народната библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив наред с астронима водолън се среща и лексемата водоточъ за означаване на зодия Водолей – кн, пакы водоточъ.⁷¹ Думата водоточъ не фигурира в речниците на И. И. Срезневски и на Фр. Миклошич.

В българските писмени паметници зодия Водолей е назована с още два астронима, свързани с вода, и по-конкретно с мокрота – мокрешъ и мокрошь. В Речника на Фр. Миклошич като основна е посочена лексемата мокрошь⁷², но тук първо ще бъде разгледана думата мокрешъ, тъй като тя се среща малко по-често в изследваните паметници. В ръкопис 1050 НБКМ се намира единственият от проучваните тук преписи на Словото за Рождество Христово, в който напълно последователно и без варианти е употребяван само астронимът мокрешъ за означаване на зодия Водолей. Тъй като използването на лексемата мокрешъ не е типично за преписите на това Слово, ще бъдат цитирани всички примери от текста – въ зѣмъ же ѣ, козырѣ, мокре н ры. с. 20а, н пакы же, вышеносещѣ соуть зѣдѣе, овень, влызнецъ, двнца, мокрешъ, рыва, н стрѣлецъ. с. 20а, вода же нмать, рака, мокреша, н рыва. с. 20а, Гъ оубо нашъ ис хс родн се въ декѣм врѣа мѣа. нже нмать зѣдѣе, мокрешъ. врѣме же зѣмв. с. 20а. Астронимът мокрешъ за назоваване на зодия Водолей се среща и в някои преписи на Гръмника. Вече беше споменато за употребата на тази лексема наред с още два синонима в ръкопис 667 НБКМ, например мцъ. юъ ... зѣ. нѣ. мокре. с. 77а и др. Астронимът мокрешъ за означаване на зодия Водолей е използван в два графични варианта (7 пъти) наред с лексемата мокрошь (8 пъти) и в преписа на Гръмника от ръкопис 308 НБКМ – например мцъ. июнь ... фѣ к ка. мокръшь. с. 71а, мцъ. дѣ ... вѣ гѣ. мокрешъ. с. 72б и др. М. А. Андреева посочва, че с астронима мокрешъ е назована зодия Водолей и в Гръмника от ръкопис 184 (475) от Белградската народна библиотека – аще въ чнсло мокрешѣво погръмн. вранъ каже. с. 178б⁷³.

Както вече беше изтъкнато, астронимът мокрошь за означаване на зодия Водолей се употребява наред с мокрешъ в ръкопис 308 НБКМ – например

⁷¹ Цонев, Б. Цит. съч., с. 180.

⁷² Miklosich, Fr. Цит. съч. с. 379.

⁷³ Andreeva, M. A. Цит. съч., с. 454.

мѣць, генарѣ. // ... гдѣ, мокрощь с. 726–73а, Мокрѣ, алѣ. Аще въ чнсло мокрѣшево погрѣмнѣтъ. бранѣ каже. н радость вѣлѣа. // възселѣнен вѣдѣтъ:~ с. 78а-б и др. С лексемата мокрощь се назовава последователно зодия Водолей в публикуваните от И. В. Ягич текстове от Ходошкия ръкопис – например Срѣднѣн же нмензют се: ярьмѣ, стрѣльць, мокрощь.⁷⁴ Мѣсець мартѣ рекше рнѣа, лѣна мѣ нмать. л. днн, а днн нѣмѣ. лѣ. ... кс. жз, мокрѣшь (срѣднѣн)⁷⁵, Мокрощь. Аще въ чнсло мокрѣша погрѣмнѣтъ. то бранн по мѣста н недочзѣ мнозѣ н в семѣ нзъвѣлѣне⁷⁶ и др.

Направеният тук исторически преглед на астронимите, с които са били назовавани зодиите Везни и Водолей, показва голяма лексикална вариантност при имената на двете зодии. Тази лексикална вариантност обаче е от различен тип. При зодия Везни вследствие на буквален превод се създава астроним, който е приет до такава степен от българските книжовници, че започват да се употребяват и негови синоними. При зодия Водолей всичките астроними са свързани с вода и мокрота, но те явно са били толкова широко разпространени, че преписвачите са познавали по два и повече синонима, което намира отражение в използването на тези синоними в един и същи паметник. Изнесеният тук материал е свидетелство за богатството на българската естественонаучна лексика през вековете.

Maria Raikova (Sofia, Bulgaria)

THE HISTORY OF THE NAMES OF THE SIGNS OF THE ZODIAC (LIBRA, AQUARIUS)

(Summary)

The aim of this article is to present in a historical context the astrononyms used for naming the two zodiacal signs Libra and Aquarius for which a great lexical variety due to different causes is noticeable. For the sign Libra the literal translation of the Greek name created the astrononym ярьмѣ fully adopted by the Bulgarian men of letters who began to use also synonyms with the same meaning. In the case of Aquarius all the names, quite numerous, were subjected to one basic principle: indication of the connection with water and moisture. The illustrative material cited in the study bears witness to the diversity of the Bulgarian vocabulary of natural science in a historical aspect.

⁷⁴ Јагич, В. Цит. съч., с. 119.

⁷⁵ Пак там.

⁷⁶ Пак там, с. 123.